भारतीय इतिहासातील स्त्री संघटनांचे योगदान

कु. प्रतिज्ञा पालकर
बी.ए. भाग. I - इतिहास
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान, क्रांतिकारी चळवळी, अस्पृश्यता निवारण, संघटनांची निर्मिती, स्त्रियांना शिक्षण मिळवून देण्यासाठीचे प्रयत्न इत्यादी बाबींमध्ये महिलांनी अनेक प्रकारचे योगदान दिले आहे. पण त्यांचे हे योगदान अजूनही पूर्णपणे समाजासमोर आलेले नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सर्वांवर स्वातंत्र्य चळवळींचा प्रभाव होता. त्यामुळे काही स्त्रियांची एकत्र येऊन संघटनांची निर्मिती केली. त्यांचा मुख्य उद्देश स्त्रियांना शिक्षित करणे, अस्पृश्यता निवारण करणे, समाजात स्त्रियांना उच्च स्थान मिळवून देणे हा होता. अनेक समस्या घेऊन महिला एकत्र येऊ लागल्या. त्यांच्यावरील अत्याचार, दबाव याला विरोध करण्यासाठी त्यांनी संघटना निर्माण केल्या. महिलांनी चळवळीमध्ये सहभाग घेतले. ब्रिटिशांच्या भारतावरील सत्तेमुळे भारतात त्यांचे पाश्चात्य शिक्षण, विचार यांमध्ये बदल घडून आले. ह्या संघटना स्त्रियांना समाजामध्ये स्थान मिळवून देण्यासाठी अग्रस्थानी ठरल्या. प्रस्तुत शोधनिबंधातून महिला संघटनांचा अभ्यास केला जाणार आहे.

कळीचे शब्द :- क्रांतिकारी, स्वातंत्र्यपूर्व काळ, महिला संघटना, पाश्चात्य शिक्षण...

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात पुरुषांचे समाजामध्ये व राजकारणामध्ये नेतृत्व होते. बंगालमध्ये केशवचंद्र सेन यांनी ब्राम्हो समजाची स्थापना केली. ब्राम्होसमजाच्या सदस्यांनी स्त्री-पुरुष समानता हे मुख्य ध्येय ठेवून स्त्रियांसाठी नवीन संघटना निर्माण केल्या. 1882 मध्ये पंडिता रमाबाई रानडे पश्चिम भारतात आल्या. त्यांनी 'आर्य महिला समाज' निर्माण केला. रमाबाई रानडे या संस्थेच्या प्रमुख कार्यकर्त्या बनल्या. त्यांनी शिक्षित महिलांना यामध्ये सामील करून घेतले स्त्रियांना यासाठी व्याख्याने आयोजित केली जात. त्यामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास वाढवण्यास मदत झाली.

आर्य महिला समजाने स्त्रियांना प्लेग, दुष्काळ किंवा महिला येणाऱ्या अडचणी मध्ये त्यांना मदत करावी असे आव्हान केले. राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेच्या बैठकी मध्ये स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने काम करणे, अनाथ मुलांना शिकवण देणे, विधवांना रोजगार उपलब्ध करून देणे इत्यादी चर्चा या बैठकीत करण्यात आल्या.

पारशी समुदायामध्ये 'स्त्री झरतोस्ती मंडळ' प्रसिद्ध होय. या मंडळाने वैद्यकीय उपचार व शिक्षण याच्यावर जास्त भर दिला. या संस्थांना प्रसिध्दी मिळाल्याने स्त्रियांना नवीन संघटना स्थापन करण्यास स्फूर्ती मिळाली. स्त्रियांना राजकारणाची माहिती मिळावी त्यांनी राजकारणात भाग घ्यावा यासाठी डॉ. ॲनी बेझंट यांनी 1916 मध्ये 'होमरूल चळवळ' ची स्थापना केली. 1917 मध्ये स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला. भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळात पुढील काही महिला संघटनांनी आपले महत्वपूर्ण योगदान दिले.

1. **प्रादेशिक महिला संघटना – (Provincial Women Organization)**

1920 मध्ये गांधीजींच्या प्रेरणेमुळे अनेक स्त्रिया राजकारणामध्ये सहभागी झाल्या. महात्मा गांधी यांच्या महाराष्ट्रातील पहिल्या शिष्या अवंतिकाबई गोखले यांनी स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे काम केले. राष्ट्रनिर्मिती मध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढावा यासाठी लोकमान्य टिळक यांनी 'हिंदू महिला सभेची' स्थापना केली.

गांधीजींनी आफ्रिकेमध्ये स्त्रियांना सत्याग्रहाचे नायकत्व करताना पाहिले व त्याचा उपयोग त्यांनी सत्याग्रहाचे मध्ये केला. त्यामधून स्त्रियांनी 1920 च्या 'मुळशी सत्यग्रहा' मध्ये केला. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली हंसा मेहता, जयश्री रामजी, अवंतिकाबाई गोखले इत्यादी स्त्रियांनी 'देशसेविका' संघ स्थापन केला. 1932 काँग्रेसनिष्ठ स्त्रियांनी स्त्री सेविका संघ स्थापना केला. प्रेमा कंटक या त्यांच्या प्रमुख होत्या.

2. **राष्ट्रीय महिला संघटना (National Women's Organization)**

भाषण स्वातंत्र्य व स्वातंत्र्य चाळवळीमधील स्त्री सहभागामुळे स्त्रियांच्या संघटना मोठ्या प्रमाणावर स्थापन होऊ लागल्या. 20 व्या शतकाच्या पूर्वधात स्त्रियांनी संपूर्ण भारतभर संघटना निर्माण केल्या. सरलादेवी चौधुराणी यांनी 'भारत स्त्री महामंडळाची' स्थापना केली. सर्व जाती, वंश, पक्षातील स्त्रियांना एकत्र आणून भारतातील स्त्रियांना नैतिक प्रगतीसाठी व स्त्रीशिक्षणाबाबत प्रचार व प्रसार करणे उद्देश होता. स्त्रियांच्या शिक्षणामध्ये पडदा पद्धत ही प्रमुख अडचण होती. तेव्हा त्याच्या घरी जाऊन लिहणे, वाचणे, शिवणकाम इत्यादी बद्दल शिक्षण दिले.

त्यानंतर ब्रिटीशांनी स्त्रियांना गणित, भूगोल व इंग्रजी विषयाचे शिक्षण देवू केले. आरोग्यशास्त्र, बालसंगोपन, स्वास्थ्य व पौष्टिक आहार हे आवडीचे विषय होते. त्यांनी मुलांसाठीच्या शाळा, विधवाश्रम निर्माण केले.

3. **महिलांची भारतीय संघटना (The Women Indian Association)**

आयर्लंडच्या स्त्रीवादी नेत्या व थिऑसॉफिस्ट मागरिट कझिंन्स 1915 मध्ये भारतात आल्या. त्यांनी मद्रास येथे हस्तव्यवसाय मैदानी खेळ शिकवण्यासाठी एक नवीन संघटना निर्माण केली. ॲनी बेझंट या संघटनेच्या पहिल्या अध्यक्षा होत्या. 1917 मध्ये या संघटनेच्या 33 शाखा व 2300 सभासद झाले. ह्या संघटनेमध्ये शैक्षणिक कार्यावर जास्त भर दिला गेला. सुरतमध्ये कणुबेन मेहता यांनी या संघटनेची संस्था निर्माण करून हस्तकला, इंग्रजी व ड्रॉइंगचे वर्ग सुरू केले.

निष्कर्ष :-

महात्मा गांधीजींच्या भारतातील सत्याग्रह, असहकार व सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीमुळे समाजातील स्त्रियांचा स्वातंत्र्य चळवळ यामधील सहभाग वाढला. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या हक्कांची जाणीव त्यांना झाली. स्त्री त्यांच्या मध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला, राजकीय कार्यांमध्ये सहभाग घेतला या सर्व गोष्टींमुळे स्त्रियांना समाजामध्ये स्थान मिळाले. संघटनांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी प्रयत्न केले. थोडक्यात, स्त्रियांना समाजामध्ये उच्च स्थान मिळावे यासाठी स्त्रिसंघटनांनी केलेले प्रयत्न महत्वपूर्ण आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधातून स्त्रियांच्या विविध संघटनांवर प्रकाश टाकण्याचा संशोधकाचा छोटासा प्रयत्न आहे.

समाजात स्त्रियांना मान मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करण्याचा सर्व महिलांसाठी ...
गवसणी घाल या आकाशाला....
तुज कोणी आडवले आहे..?
तोड तूझ्या दुबळया संस्कृतीचे बंध
तुज तिनेच बांधले आहे.
आत्मविश्वास बनव स्वतःचा
घे उंच भरारी तू
आणि दाखवून दे दुनियेला
तुझ्यातली तू....

संदर्भ सूची :-

1. डॉ.सौ पद्मजा पाटील , डॉ सौ शोभना जाधव – भारतीय इतिहासातील स्त्रिया
2. आधुनिक भारत की नारी – डॉ ममता गंगवार
3. गव्हाणे शुभांगी (२००३), स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने, साऊथ एशियन सोशल रिसर्च पब्लिकेशन, औरंगाबाद .
4. Sm. Eg. Or. OmYd (2005), AmY{ZH$ _hmamï>mMm B{Vhmg (B.g. 1818 V 1960) gñH$Vr nñVH$mc`, àW_mdÎmr, ZmXS> .
5. àmMm` AmÊUmgmh~ Jê$S> d àmMm` ~r.~r. gmdV (1995), _hmamï>Vrc g_mOgYmaUMm B{Vhmg (1818 V 1950), H$cmg nãcH$eZg, àW_mdÎmr,AmaJm~mX.
6. `. Xr. \$S>H$, (2005), {dgmì`m eVH$mVrc _hmamï>, H$. gmJa nãcH$eZg, {ÛVr` AmdÎmr, nU.